

Anna Tyrpa*

POLSKA I POLACY W ZWIERCIADLE GWAROWYM

POLAND AND THE POLES REFLECTED IN LOCAL DIALECTS

The article shows the words *Polak*, *Polka*, *Polska* and their synonyms in Polish local dialects. It shows the rural inhabitants' understanding of these words. Their attitude towards the Polish language, which they often understand as a method of communication opposed to their own local dialect, is also discussed.

Keywords: Pole, Poland, Polish language, local dialect

Słowa kluczowe: Polak, Polska, język polski, gwara

W niniejszym artykule chciałabym przyjrzeć się gwarowym zapisom odnoszącym się do Polski, Polaków i polskości, czyli wszystkiego, co polskie. W tym celu rozpatruję znaczenia powyższych słów, a także ich derywatów. Interesują mnie również kolokacje, czyli stałe połączenia wyrazów związanych z nazwą naszego narodu i języka. Jako materiał posłużyła mi przede wszystkim karto-teka powstającego w Krakowie *Słownika gwar polskich*, zawierająca rękopiśmienne zapiski zbierane specjalnie na potrzeby tego słownika, ale także wypisy z bardzo wielu źródeł drukowanych – dialektologicznych i etnograficznych. Co do chronologii tych materiałów, to obejmują one wiek XIX, XX i początki wieku XXI. Trzeba jednak zdawać sobie sprawę z tego, że rok wydania danej publikacji nie jest równoznaczny z czasem, do którego odnoszą się zawarte w niej informacje. Bardzo często informatorzy gwarowi w podeszłym wieku

---

* Pracownia Dialektologii Polskiej, Instytut Języka Polskiego, Polska Akademia Nauk, al. Mickiewicza 31, 31-120 Kraków; e-mail: annatyrpa@pro.onet.pl

wracają w swoich opowieściach do lat młodości. Teksty nagrywane na przykład w latach 60. XX wieku przenoszą nas do realiów końca wieku XIX.

Oprócz wspomnianej kartoteki, która jest największym w Polsce zbiorem słów gwarowych, korzystałam z różnych słowników gwarowych, które nie weszły do kanonu źródeł *Słownika gwar polskich*.

Studiowanie zapisów gwarowych skłoniło mnie do poszukiwania odpowiedzi na pytania: Kto jest Polakiem? Kto mówi po polsku? Gdzie jest Polska? Oczywiście odpowiedzi dostarcza leksyka gwarowa, za którą kryje się mentalność dawnych i współczesnych mieszkańców polskich wsi.

1. POLAK, POLKA, POLACY

Oprócz powszechnego etnonimu *Polak*, w gwarach pojawiają się następujące warianty fonetyczne i derywaty:

Poelach: *Poelosze mjele so niegdiesz cale Poemoerze poeddone* [Kasz Ram 150]¹;

Poloczyna: *Wygónili, wypandzili Za to czorne morze, Stamtónd żodny Poloczyna powroćic ni może* (w pieśni) [olsz StefZ III 130];

Polón [Koc PKoc 116];

Polus: *Polusi nie dali sia Mniamcóm* [Koc SKoc III 30];

Polaczysko: *Puoelióczyńska f ty wuoejnie tak siy muoedliyli, żeby pszyszły inne czasy* [złotow B III 262];

Polaczek: *Jag widać to Poloczki nie bardzo umiom się rzońdzić* [koniń KSGP];

Polaczok: *Taki u nas ksiondz jest teraz dobry, z Polski przyjechauszy, Poliak, Polacziok ksiondz, młodzieńki taki* [Brasł Rieg 203];

Polaczyk: „Na Podhalu powtarza się nazwisko i przezwisko: *Polak, Polaczek, Polaczyk*. Zwykle przyjmuje się, że ta nazwa oznacza przybysza z dolinnej Polski” [Podhale JP XVIII 74];

Polaczeniek [węgr].

Ponadto ludzi polskiej narodowości określa się przy pomocy wyrażen z przymiotnikiem *polski*:

polski człowiek: *Taki jeden buł, polski człowiek katolik* [Olecko SGOWM VI 210],

polscy/polskie ludzie: *Jo do polskich ludziuf pszyde i muwio chyzo, to nic nie rozumia* [giż SGOWM VI 210].

¹ Cytaty podaję w pisowni uproszczonej, to znaczy z zachowaniem gwarowych cech fonetycznych, ale przy użyciu współczesnego alfabetu polskiego (a nie – fonetycznego). Dla ilustracji słów wybieram po jednym cytacie z lokalizacją geograficzną i źródłową, choć czasem jest ich więcej.

Niekiedy używany jest sam przymiotnik w liczbie mnogiej:

Polscy: Jechali-ć tam dworscy, jechali-ć tam polscy, czamu się pan nie uożenił, póki pon był młodszy (w pieśni) [olsz WM III 154];

Polskie: Aj, u nas tu..., a kto jich, i Polskie, i Ruskie, tu jakie chcesz jest [Brasł Rieg 203]

Polska kobieta to przede wszystkim *Polka*, ale występują i inne nazwy:

Polászka: On je Włoch a ona je Polaszka [Kasz S IV 123];

Polaczka: Na tamtej strunie, Polka już kobiecinka i ja Palaczka, i wtedy tu wo beńdzie Ruski, tedy i znów Polaczka [Brasł Rieg 202-203];

Poleczka: Jestym Polecka rodzóno, we krsi slachetny spółdzóno (w pieśni) [Mr WM II 280].

W użyciu jest też nazwa oznaczająca ogół Polaków:

polactwo: Wiele polactwa belo dzis nad morzę [Kasz S IV 123];

polastwo: Nat tym biydnym polastwym tak się znyncajóm [śrm KSGP];

polasztwo: Polno puyłosztwa zjachalo so do nas [wej S IV 123]².

Polaków działających poza granicami kraju nazywano *Polonią*: *Te niesna-ski i niezgoda między tą przybyłą polonją trwały przez cały czas plebyscytowy* [olsz SGOWM VI 209].

Warto spojrzeć na objaśnienia badaczy terenowych, ale także na gwarowe cytaty, żeby dowiedzieć się czegoś o stosunku ludności wiejskiej do kwestii narodowej. Niektóre wypowiedzi są jawną deklaracją przynależności do narodowości polskiej. Pamiętajmy, że w pewnych czasach i miejscach takie deklaracje były wyrazem odwagi i wiązały się z ryzykiem: *dzierżyć się za Poloka* [Orawa Ziemia IV 415]; *My sóm Polocy* [ciesz SCiesz 227]; *Boch szie musziół uchylać* [‘ukrywać’], *boh był za Polákami, a nie za Cziechami* [ciesz KSGP]; *Mi su, byli i byńdziym Polaki* [szt GMalb II 2, s. 49]; *Ja je Polka i moja matka była Polka* [szt GMalb II 2, s. 49]; *Nasz narut buł i jesta polski* [szt GMalb II 2, s. 50]; *My jest Polacy* [suw KSGP].

Cytat ze Śląska pokazuje, że czasem nauczyciel pomagał zdecydować się na wybór tożsamości: *F skole skólny pszepowiadół po polsku: „My sóm Polokóma i chcemy Polokóma uostáuć”* [syc NT II 71]. Zapisy ze Śląska i Krajny świadczą o świadomym podtrzymywaniu polskości w państwie niemieckim w okresie międzywojennym: *My Polki, my się dycki dierzżoły do kupy, a aj-matki ekstra* [ryb KSGP]; *U nos Polki należały do polskiyh towarzystf* [złotow B III 266].

² Na temat słowa *polactwo* wypowiadali się Kazimierz Nitsch [1945, 1948] i Wojciech Chlebda [2007].

Osoby, które w obcym narodowo otoczeniu manifestowały polskość lub przybyły z centralnej Polski, zyskiwały specjalne określenia:

polus ‘zagorzały Polak’: *Takych polusuf jak Samulofski buło zianci na Warmiji* [Wr StefSł 116];

prawy Polak, prawa Polka: *To je prawyj Polouk. To je prawou Polka* [prud PlutaDzierż 120];

czysty Polak: *Bo já mu zaś nie gádala tak po orawsku do niego w dóma, a ociec tym bardzij, no to jes cysty Polák, no to po pańsku gádál do niego zawse* [Orawa KaśSł 629];

czysty polski młodziak: *Ja s Suwałkof niała chłopa, cistego polskiego młodzia-ka, cystego polskiego* [pis SGOWM VI 210];

twarde Polaki, cwiardi Polásze: „W Górczynie [pod Poznaniem] nieliczni niegdyś osadnicy, w części z Czech i Szląska pochodzący, w krótkim po przybyciu czasie, pomieszali się z podobną im pochodzeniem słowiańskim ludnością miejscową polską, jądro zawsze mieszkańców téj wsi stanowiącą, tak że dziś, jak się wyrażają, wszyscy tu są twarde Polaki.” [poz Pozn I 46]; *To są cwiardi Polásze* [kar, wej S IV 123].

zakajana Polaczka: *Wiele lat żyji tutaj i ona taka zakajana Polaczka, że ona nie umi po litewsku* [Litwa SLit 322];

poliska córa ‘kobieta czująca się Polką, patriotka’: *I nie jest polsko córa, I też nie będzie fromm, Co choć z polskiego dworu, Ach woła Marta kom* [Mr SGOWM I 360].

Przedstawię teraz te przypadki, w których mieszkańcy pewnych regionów nie uważają się sami za Polaków; Polakami nazywają innych, najczęściej grupy sąsiednie:

dla Podhalań *Polak, Polaczek, Polaczyk* to „przybysz z dolinnej Polski” [JP XVIII 74];

dla Orawian *Polak, Polka* to człowiek spoza Orawy (zwykle o mieszkańcach sąsiedniego Podhala): *Orawa jes po Bukowine, po Harkabuz, dali już som Polácy* [KaśSł 629];

dla mieszkańców powiatu chrzanowskiego *Polacy* to ludność z lewego brzegu Wisły, podczas gdy na prawym brzegu żyli *cesarzacy* [PME IV 132];

dla ludzi ze Śląska Cieszyńskiego *Polak* i *Polka* to mieszkańcy sąsiedniej Małopolski, zwłaszcza Żywieckiego i Wadowickiego: *Szły Polki z Kamesznice na jarmark* [SCiesz 227]; *Każdy widzi po swojemu... inacyl wiszlon* [‘mieszkaniec wsi Wisła’], *inacyl Polok* [‘góral z Żywieckiego’] [PEŚ III 4];

- dla Ślązaków *Polak* to człowiek spoza Śląska: *Neszka się wydowo: biere se Poloka, skunż od Warszawy* [ryb KSGP]; *Galicjouki były Polouki, pobrały se kobyty śląskie* [niem KSGP];
- dla Mazurów wieleńskich – grupa sąsiadująca z nimi: *Myj sóm Mazuryj, a tam sóm Puoláki* [SO XIV 129];
- dla Kaszubów – odrębny naród: *Nima tu nijaciech mjedze nami Poláchów. Polásze mjeszkają na wschód e pełnie woet Kaszebów* [Ram 150];
- dla Mazurów – odrębny naród: *Uoblónk po mazursku, a Polskie mówio kabłónk* [ostródz SGOWM VI 210].

Jan Stanisław Bystroń [PME IV 104] wspomina o małej grupie Lubatowczan i Równian, których mieszkańcy Iwonicza nazywają *Polakami*. Przypuszcza, że owi Polacy przybyli tu znad Wisły w czasach, gdy w Iwoniczu dominowali Niemcy.

Ciekawą informację podaje za swoim informatorem, poetą ludowym ze wsi Lichwin w Tarnowskiem, Ludwik Młynek [1903, s. 255]: „Polakami aż do rebelicyi t.j. do rzezi w r. 1846. nazywała się tylko sama szlachta i dopiero od rebelicyi nazwisko Polaków rozszerzyło się także i na lud polski: Lachów, Goroli, Mazurów i Ślęzoków. Do innych ludów dawnej Polski jeszcze ono nie dotarło”.

Materiały z Warmii i Mazur świadczą o niemieckiej antypolskiej propagandzie sprzed II wojny światowej. Dzieci w szkole były przezywane *od Polaków* [olsz, szczyc KSGOWM], ludzie byli *straszeni Polakami* [WM II 222] lub wyzywani *wy polske śfinie* [resz KSGOWM].

2. JĘZYK POLSKI

Oczywiście, język jest jednym z najważniejszych wyznaczników tożsamości narodowej. Przekonajmy się, co myślą mieszkańcy wsi o języku polskim i jak go sytuują w stosunku do własnej gwary. Posługiwanie się językiem polskim określane jest najczęściej jako mówienie *po polsku*, ale odnotowano także inne wyrażenia:

- po polskiemu: Ja nie ziem jak się tu po polskiemu na to muwi* [giz SGOWM VI 210];
- po polacku: W dwudziestym roku rodzice umerli, tom nie gadał po polacku* [pis SGOWM VI 203];
- na polskie: Plachta? To jest psześcieradło na polskie, zdaje sie* [nidz SGOWM VI 210];
- na polski: Kozły to u guri, na polski mużo krokfy* [nidz SGOWM VI 210];

z polskiego: S polskiego muwio rower, a po mazursku koło [szczyc SGOWM VI];

z polska: Prawie po miymiecku to ino mówili te urzændniki, a ta stras celna, potom naucyciele, a tak to s polska było mówione [lubl KSGP];

z polacka [SGOWM VI 203];

polskie [brzes-śl PKFP XV 1, s. 62].

Żeby zrozumieć sytuację polszczyzny w tych częściach naszego kraju, które długo podlegały cudzym rządóm, trzeba posłuchać chłopów, wspominających dawne czasy:

z Podlasia: Jym nie wolno było rozmawiać po polsku [bial-podl KSGP];

z Mazur: Polskie zakazane było [szczyc BMJP XIII 62]. Na Mazurach wprowadzono naukę w szkołach po niemiecku w 1870 roku: *Po polskum się uczył f szkole, bo kiedyś nie było po niemiecku, to było zipcich* [70], *francuská wojna biła – to ftedi nieniecka szkoła nastala, ale mi po niemiecku nic nie gadali, po polsku* [60]; *Muj uojciec jesce chodził po polsku do skoły* [giż KSGP]; *Jeden rok w Jusiach po polsku chodziłam do szkoły, a potem po nieniecku* [węgorz SGOWM VI 210]; *Polska mowa była f skole zakazano ale w domu z rodzicoma zostala* [giż KSGP];

z Warmii: I słowa nicht ni muk po polsku pszemuwić, boby zapłaciuł kara [olsz SGOWM VI 210]; *Nauciciel K. za jedno słowo po polsku to kazał sto razi uotpisać: „Ich werde nicht mehr polnisch sprechen”* [olsz NT II 328].

Również dzieci w Wielkopolsce uczyły się po niemiecku: *Pisanie jino puo nimiecku. Fszyskuo num tłumaczył na polskie* [krot NT II 198].

Skutkiem edukacji w języku niemieckim było to, że niektóre pokolenia Polaków miały większe lub mniejsze problemy z polszczyzną³: *Nasze dzieci nie umiały nic polski mowy, ani słowo nie umieli po polsku* [niem KSGP]; *Ale było takich ludzi co po polsku cale nie mogli* [olec PBTN XVIII 42]; *Jo nie wumjęę tak poe poelsku gadac, jak We* [Kasz Ram 150]⁴; *Po polsku nie wię, jak się to nazywoł* [prud PlutaDzierz 121]; *Ón mi to tłumaczył, aleh jo mu niewiela rozu-*

³ Proboszczem parafii pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego w Bydgoszczy, gdzie mieszkałam w latach 1988–2003, był ksiądz Stefan Bryll (krewny poety Ernesta Brylla). Dowiedziawszy się, że jestem polonistką, prosił mnie czasem z ujmującą pokorą o sprawdzanie poprawności pisanych przez siebie tekstów. Swoją niepewność tłumaczył tym, że naukę odbył w czasie okupacji w szkole niemieckiej. Bydgoszcz była włączona do III Rzeszy.

⁴ Potwierdzeniem takiego stanu rzeczy może być fakt, że ksiądz Bernard Sychta, znakomity leksykograf, doktor etnografii, autor sztuk teatralnych, w wieku 11 lat powtarzał klasę z powodu niewystarczającej znajomości języka polskiego. W domu mówiono po kaszubsku, a przed podjęciem nauki w polskim gimnazjum uczył się w szkole niemieckiej [Walkusz, 1997, s. 24].

miol, bo tag głymboko po polsku godol ‘mówił polszczyzną ogólną’ [ryb SGP VIII 59]; *Poelsko moewa je poedobno do kaszebsci, ale Kaszebi je decht dobrze nie rozmjęją* [Kasz Ram 150].

Niektórzy umieli mówić po polsku, ale nie umieli pisać, bo uczyli się w szkole innojęzycznej, np. słowackiej: *Pamincem tylic, iże ona gwarila polskim językiem, alie pisma czytađż nie wiedziała po polsku tylko po slowacku* [Rum JP XLVI 215]; *Nie wi się puo polsku napisać* [Orawa KSGP].

Na terytorium należącym do państwa niemieckiego liturgia w kościołach stopniowo zmieniała się z polskiej na niemiecką: *Jesce my mieli po polsku śłup, bo to jus potym było zakouzano, to juz uostatni śłup, co jach jesce miała po polsku, f kościele po polsku* [opol JP XLI 211]; *F kościele bóle po polsku a po miecku. (...) Kościół ból ewanielicki. Jedna niedziela bóle polskiy, a drugou miymieckou* [brzes-śl NT II 70].

Po II wojnie światowej tereny, o których była wyżej mowa, weszły do państwa polskiego, co pociągnęło za sobą zmianę urzędowego języka niemieckiego na polski. Oto komentarz kogoś z powiatu ostródzkiego: *Musiwa się nauczyć, nie wolno jest po mniecku, to musiwa po polsku* [SGOWM VI 210]. Z kolei mamy dowód na radość z powodu przybycia po wojnie na Śląsk Polaków: *Jak przysłi Polscy, a po poelsku goudali, toch się radowoł* [syc NT II 71].

Są też świadectwa osób (a nawet całych rodzin), które mimo otoczenia niemieckiego zachowały polską mowę: *Ja w polskim jenzyku wyrosłam i się zesta-rzałam* [olec SGOWM VI 210]; *Ja s polskiego języka pochodziła, moji rodzice nie mogli po nieniecku* [ostródz SGOWM VI 210]; *Godej po polsku a nie szfan-droc po nimiecku (po polsku oznacza tu ‘śląską gwarą’)* [ryb KSGP].

Z trzech wsi w powiecie garwolińskim na Mazowszu mamy zapisy będące dowodem szacunku do polszczyzny: *Czszeba być zwazliwym ji pojentnym, zeby muwić po polsku; Cysto po polsku u nos się muwilo; Cysto polsko tu je mowa* [KSGP].

Jak rozumieją chłopci relację między własną gwarą a polskim językiem ogólnym? Jedni uznają, że polski ma większą wartość: *Nie umisz po polsku, jino po mazursku godos?* [kolb KSGP]; *U nás młotsy náród inacy już gádá, lepí po polsku, nie tak po mazursku, polská mowa je piekno, ale ta mazursko bardz brzyéko* [rzesz LS I A 141]. Inni widzą różnice: *Rumionek po pomorsku, rumianek po polsku* [tor PF XX 11]. Często własna mowa jest nazywana *naszą*: *Nasza gotka i polska to duży ruźnicy ni ma* [ostródz SGOWM VI 210]; *Niech pón webáczci, me tak gádome z polskiego na nasze* [kościel S III 194]; *Po nase-mu obora, a po polacku to muwio podwórze* [giż SGOWM VI 203]; *Já tu słysáł takie słowo „brus”, ale be* [‘będzie’] *pryndzy polskie, no góralskie, jako nase*

[Orawa KąsSł 630]. Najtrafniej ujął zależność między miejscową gwarą a językiem ogólnopolskim informator z powiatu sztumskiego: *Pan muwji po polsku, po warszafsku, a mi tysz po polsku, ale po sztumsku* [GMalb II 1 s. 251].

Na Kaszubach powstały dwa czasowniki o znaczeniu ‘mówić po polsku’: *polaczec* (utworzony od *Polak*) i *poeloszec* (utworzony od *Poeloch*). Jako synonim do *puolaczi* podano z *wesouka goda*, czyli ‘używa języka wyszukanego, w wysokim stylu’ [kar KSGP]. Drugi czasownik przeszedł od znaczenia neutralnego (*Woeni tak poeloszą, boe nenka jich bela Poeloszka* [Ram 150]) do ‘silić się na mowę ogólnopolską’: *Kiejbe on jesz gádád dobrze po polsku, ale on polaszi!* [S IV 124]. Mowa osób zachowujących pewne kaszubskie cechy fonetyczne, a przekonanych o tym, że mówią po polsku, to *polaszenie*: *Gadáj abo po kaszebsku, abo po polsku, bo nie cerpię takiego polaszenia* [S IV 124] lub *polaszczna*: *Ta jego polaszczna nie je do słechania* [S IV 124]. Osoby *polaszczące* nazywane są *polászk*: *Temu polászkowi w głowie są przewrócelo* [S IV 124] i *polászka*: *Ta polászka mesli, że ona je wiele co, jak ona polaszi* [S IV 124]. Dawniej istniał jeszcze w tym znaczeniu wyraz *polaszińc* [S IV 124].

3. POLSKA

Powszechną w gwarach nazwą naszego kraju jest rzeczownik *Polska*, ale spotykamy tam też inne formy. Wzdłuż południowej granicy, niekiedy po obu jej stronach, występuje fleksja przymiotnikowa: *Prze to, ze na Słowiynsko mieli daleko do kościoła, tak śli do blisego, do Polskiej, do Zawoja* [Orawa Sł ZNUJ 72, s. 52]; *Wozili sól s Polskiej* [s. 36]; *W Polski na Lanckoronie był zómek i jes po dziska* [Jabłonków Cz ME IV 53].

Leszek Bednarczuk [2016] objaśnia *polski* jako przymiotnik od nazwy plemienia *Polanie*. Nazwa kraju pierwotnie brzmiała *Polska* (*ziemia*).

Na Orawie (po obu stronach granicy) spotyka się też słowacką formę *Pol-sko*: *Puo światouej wuojnie, my byli przy Słowiujsku, puotym nas przydzielili do Polska* [Orawka n-tar ZNUJ 69, s. 90].

Przez Polaków na Białorusi używana jest forma *Polszcza*: *Olsztyn, to przecież nie byli przy Polszczy, to było niemieckie* [Brasł Rieg 203]. Ale i w centrum Polski notowano miejscownik w *Polszcze*: *Szli swobodnie, ano dwa Litwini przeszli granice, idom w Polszcze* [tęcz LL VI 1–2, s. 88] i *fPolszcze* [jas KSGP].

Polska jako niezawisłe państwo istniała do czasów ostatniego rozbioru w 1795 roku, potem w latach 1918–1939 i od roku 1945. Dialektolodzy zapisali pewne wypowiedzi dotyczące czasów przedrozbiorowych, jak na przykład:

Poelsko bela downi wjeldzim e selnym panstwę [Kasz Ram 150] lub w piosence wojackiej *O wojnie ze Szwedami: Do Polski jechali, tak się naradzali (...)* *Polskę zabierzemy, my zapanujemy (...)* *A gdy przyjechali, wielce w łeb dostali* [kiel Kiel II 20].

Również wydarzenia okresu międzywojennego znalazły odbicie w tekstach gwarowych: *Jag buł plebjiscit, mi głosoweli za Polsku* [szt GMalb II 2 s. 50]; *Bo łuni doma byli za Polskum* [opol JP XLI 211]. Czasem badacze precyzują, jaką część Polski ma na myśli chłop żyjący poza państwem polskim, na przykład Ślązak z Cieszyńskiego: „Odróżniano również, czy dany przedmiot był zdobiony na Śląsku, czy też poza jego granicami t.j. w *Polski* [‘w Żywieckiem’] czy w *Słowiokach*” [PEŚ I 20].

Nie brakuje cytatów z czasów powojennych: *No alie musimy prziznać i to, na dzisiejsze casy, na uodbudowe Puolskiej, na uodbudowe syékieguo (...), ze ty casy miodym ni mogá na razie przeuopływać* [n-tar ZNUJ 69 s. 31]; *Że tyśz f ty naszzy kochany Polsce takie marne drogi* [koniń KSGP]; *Polska to nasz kraj* [hrub KSGP].

Najciekawsze wydają się relacje z okresu rozbiorowego, kiedy samodzielne państwo polskie nie funkcjonowało, a jednak w tekstach gwarowych pojawiają się fragmenty mówiące o tym, że górale ze Śląska Cieszyńskiego, z Żywiecczyzny i Podhala chodzili do Polski do pracy przy sianokosach, żniwach, zbiorze ziemniaków, wyrębie lasu: *Nasi uojcowie chodzili do Polskiej. (...) Bylek na łokach, my siekli, potom zboze. Zimniki f kopcak. Wozily fura za furo. To my kopce robili* [żyw NT II 108]; *Krzyś beł i w Polsce na kośbie i w Balicak przy dworze wyrobiol* [Zakopane Lud XVI 400]; *W lasach to straszne pracowani jest. (...) Psziszol by pot sani, mugby noge zdruzgać, czy ziobro. Bo się moc takich wypodkuf stało pszi smykaniu (f Polskiej pszi zryfce)* [ciesz NT II 40]. Jeden z autorów podaje, jak rozumieć słowo *Polska* w odniesieniu do lat 1815–1918: „Polska – Królestwo Polskie (Kongresowe). Górale chodzą całymi drużynami pod przewodem *majstrów na kośbe do Polski*, zapuszczając się nieraz aż pod Suwałki” [żyw RamŚl 53]⁵.

Na zakończenie fragmentu o Polsce cytat ze *Słownictwa krajeńskiego*: *Puoelska – Matką Naszą, uoe Matce nity wuolejlnio muwywidź źle* [złotow B III 267].

⁵ Widać te wędrowki górali na kośbę były powszechne, skoro mowa o nich w pieśni pod tytułem *Wielkopolan*: „Może myślisz że górale co chodaki noszą, Co nie mając swego chleba, cudzym owies koszą; Myślisz że są może lepsi nad Wielkopolany! Lepszy przecie nasz chleb żytni niżli ich owsiany” [Wójc I 178].

4. PODSUMOWANIE

Zapoznanie się z materiałem leksykalnym odnoszącym się do haseł *Polska, polski, Polak* itp. pokazało pewną prawidłowość. Otóż słowa te najczęściej były notowane na terenach granicznych, spornych, tych, które najdłużej znajdowały się lub teraz znajdują się poza granicami państwa polskiego. Jest to zrozumiałe. Tam, gdzie polskość jest sprawą oczywistą, mniej się o niej mówi niż tam, gdzie jest zakazana, gdzie trzeba o nią walczyć i jej bronić. Tereny, które dostarczyły najwięcej materiału to: Kresy Wschodnie, Orawa, Zaolzie, Śląsk, Krajna, Kaszuby, Malborskie, Warmia i Mazury. Sytuacja polityczna, plebiscyty dotyczące ustalania granic Polski po I wojnie światowej, konieczność podawania narodowości przy sporządzaniu dokumentów zmuszały ludzi do decydowania kim są lub za kogo chcą uchodzić.

Ramy artykułu nie pozwalają na całościowe opracowanie tematu polskości odbitego jak w zwierciadle w słownictwie gwarowym. Sygnalizuję następne pytania, na które chciałabym w przyszłości odpowiedzieć: jaka jest zależność między polskością a religią⁶, które wytwory ludzkie uznano za polskie, skoro znalazło to wyraz w ich nazwie?, jakie elementy stroju uważa się za polskie?, jakie rośliny i zwierzęta powiązano z polskością?

ROZWIĄZANIA SKRÓTÓW

ŹRÓDŁA

- B III – BRZEZIŃSKI Władysław, 1992, Słownictwo krajniackie. Słownik gwary wsi Podróżna w Złotowskim, t. III: O–Pry, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.
- GMalb II 1, 2 – GÓRNOWICZ Hubert, 1973–1974, Dialekt malborski, t. II: Słownik, z. 1, z. 2, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk.
- JP XVIII – ZBOROWSKI Juljusz, 1933, Z góralskich nazw miejscowych i osobowych, „Język Polski”, 18, s. 69–75.
- JP XLI – LASKOWSKI Roman, RECZEK Józef, 1961, Teksty gwarowe nr 30. Teksty ze Śląska Opolskiego, „Język Polski”, 41, s. 207–215.

⁶ Na ten temat pisałam w artykule *Chłopi polscy o Kościołach chrześcijańskich* [Tyrpa, 2014].

- JP XLVI – DEBOVEANU Elena, GOGOLEWSKI Stanisław, 1966, Przegląd gwar polskich na terenie Rumunii, „Język Polski”, 46, s. 112–131, 214–217.
- KąśŚł – KAŚ Józef, 2003, Słownik gwary orawskiej, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Kiel II – KOLBERG Oskar, 1886, Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce, seria XIX, Kieleckie, część druga wydana z pomocą Akademii Umiejętności w Krakowie, Kraków.
- KSGOWM – kartoteka Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie.
- KSGP – kartoteka Słownika gwar polskich w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie.
- LL VI 1-2 – GRODZKA Jadwiga, 1962, Teksty ludowe. Opowiadania łączyckie, „Literatura Ludowa”, 6, z. 1–2, s. 88–90.
- LS I A – PASTUSZEŃKO Stanisława, 1929–1930, Mazowieckie (i ruskie) cechy dialektyczne między dolną Wisłoką a dolnym Sanem, „Lud Słowiański. Pismo poświęcone dialektologii i etnografii Słowian”, I A, s. 139–168.
- Lud XVI – BRZEGA Wojciech, 1910, Gadeja. Materiał do poznania górali tatrzańskich. Uwagami i słownikiem zaopatrzył Franciszek Krček, „Lud”, 16, s. 392–408.
- ME IV – MALINOWSKI Lucjan, 1900, Powieści ludu polskiego na Śląsku, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, 4, s. 3–80.
- NT II – NITSCH Kazimierz, 1960, Wybór polskich tekstów gwarowych, wyd. 2 zmien., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- PBTN XVIII – OBRĘBSKA-JABŁOŃSKA Antonina, red., 1972, Teksty gwarowe z Białostoczczyzny z komentarzem językowym, „Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego”, 18, Warszawa, s. 7–94.
- PEŚ I – GŁADYSZ Mieczysław, 1935, Góralskie zdobnictwo drzewne na Śląsku, „Wydawnictwa Śląskie – Prace Etnograficzne”, 1, Kraków.
- PEŚ III – GŁADYSZ Mieczysław, 1938, Zdobnictwo metalowe na Śląsku, „Wydawnictwa Śląskie – Prace Etnograficzne”, 3, Kraków.
- PF XX – JURKOWSKI Eugeniusz, 1970, Fakty językowe w interpretacji mówiących gwarą, „Prace Filologiczne”, 20, s. 11–18.

- PKFP XV 1 – BAŃ Stanisław, 1956, Gwary ludowe na Dolnym Śląsku. Część I: Głosownia, „Prace Komisji Filologicznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 15, Poznań.
- PKoc – PAJAŁOWSKA-KENSIK Maria, 2009, Mały słownik kociewski, w: eadem, red., Nie tylko popularny słownik kociewski. Co o kulturze i przyrodzie regionu warto a nawet trzeba wiedzieć, Towarzystwo Przyjaciół Dolnej Wisły, Gruczno-Świecie, s. 77–133.
- PlutaDzierż – PLUTA Feliks, 1973, Słownictwo Dzierżysławic w powiecie prudnickim, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Wrocław.
- PME IV – BYSTRON Jan, 1927, Nazwy i przezwiska polskich grup plemiennych i lokalnych, „Prace i Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne wydawane staraniem Komisji Antropologicznej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie”, 4, s. 95–151.
- Pozn I – KOLBERG Oskar, 1875, Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce, seria IX, Poznańskie I, w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Ram – RAMUŁT Stefan, 1893, Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego, Wydawnictwo Akademii Umiejętności, Kraków.
- RamŚl – RAMUŁT Stefan, 1930, Gwara ślemieńska, I. Słownik. Do druku przygotował i wstępem opatrzył Edward Klich, czcionkami drukarni Uniwersytetu Poznańskiego, Poznań.
- Rieg – RIEGER Janusz, 2014, Słownictwo polszczyzny gwarowej na Braślowszczyźnie. Oparte głównie na nagraniach i zapisach Anny Stelmaczonek-Bartnik, Barbary Jasinowicz, Wiktora i Elżbiety Minksztyków, Natalii Ananiewej, kartoteki Wiaczesława Werenicza, Wydział „Artes Liberales” UW i Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, Warszawa.
- S III, IV – SYCHTA Bernard, 1969–1970, Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej, t. III: Ł–O, IV: P–Ř, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- SCiesz – KROP Jan, TWARDZIK Józef, PILCH Józef, WRONICZ Jadwiga, 1995, Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego, red. Jadwiga Wronicz, Towarzystwo Miłośników Wisły. Towarzystwo Miłośników Ustronia, Wisła–Ustroń.

- SGOWM VI – KOŁODZIEJCZYKOWA Danuta, SOBOLEWSKA KATARZYNA, red., 2014, Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur, t. VI: Pa-Pó, Instytut Języka Polskiego PAN, Warszawa-Kraków.
- SGP VIII – OKONIOWA Joanna, REICHAN Jerzy, GRABKA Barbara, red., 2011–2013, Słownik gwar polskich, t. VIII: Fukać (się)–Gościnka, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków.
- SKoc III – SYCHTA Bernard, 1985, Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej, t. III: O–Ż, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- SLit – RIEGER Janusz, MASOJĆ Irena, RUTKOWSKA Krystyna, 2006, Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- SO XIV – TOMASZEWSKI Adam, 1935, Mowa tzw. Mazurów wieleńskich, „Slavia Occidentalis”, 14, s. 45–176.
- StefZ III – STEFFEN Augustyn, 1937, Zbiór polskich pieśni ludowych z Warmii, t. III, nakładem Towarzystwa Pomocy Dzieciom i Młodzieży Polskiej w Niemczech, Poznań.
- StefŚl – STEFFEN Wiktor, 1984, Słownik warmiński, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- WM II, III – BIELAWSKI Ludwik, red., 2002, Polska pieśń i muzyka ludowa. Źródła i materiały, t. 3: KRZYŻANIAK Barbara, PAWLAK Aleksander, Warmia i Mazury, cz. II, III, Instytut Sztuki PAN, Warszawa.
- Wójc I – WÓJCICKI Kazimierz Władysław, 1836, Pieśni ludu Białochrobatów, Mazurów i Rusi znad Bugu z dołączeniem odpowiednich pieśni ruskich, serbskich, czeskich i słowiańskich, t. I, wydanie Józefa Kaczanowskiego, Warszawa.
- Ziemia IV
ZNUJ 69 – C.R., 1913, Z Krakowa do Budapesztu, „Ziemia”, 4, s. 411–415.
– KARAŚ Mieczysław, ZARĘBA Alfred, 1964, Orawskie teksty gwarowe z obszaru Polski, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, 69, Kraków.
- ZNUJ 72 – KARAŚ Mieczysław, 1965, Orawskie teksty gwarowe z obszaru Czechosłowacji, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, 72, Kraków.

SKRÓTY NAZW POWIATÓW (WEDŁUG STANU Z 1952 ROKU)

bial-podl – białsko-podlaski	opól – opolski
brzes-śl – brzesko-śląski	ostródz – ostródzki
ciesz – cieszyński	pis – piski
giż – giżycki	poz – poznański
hrub – hrubieszowski	prud – prudnicki
jas – jasielski	rez – reszelski
kar – kartuski	ryb – rybnicki
kiel – kielecki	rzesz – rzeszowski
kolb – kolbuszowski	suw – suwalski
koniń – koniński	syc – sycowski
kościer – kościerski	szczyc – szczycieński
krot – krotoszyński	szt – sztumski
lubl – lublinecki	śrm – śremski
łęcz – łęczycki	tor – toruński
nidz – nidzicki	wej – wejherowski
niem – niemodliński	węgorz – węgorzewski
n-tar – nowotarski	węgr – węgrowski
olec – olecki	złotow – złotowski
olsz – olsztyński	żyw – żywiecki

SKRÓTY INNYCH OKREŚLEŃ GEOGRAFICZNYCH

Brasł – Brasławszczyzna (Białoruś)	Mr – Mazury
Cz – Czechy	Rum – Rumunia
Kasz – Kaszuby	Śł – Słowacja
Koc – Kociewie	Wr – Warmia

BIBLIOGRAFIA

- BEDNARCZUK Leszek, 2016, Polskie nazwy plemienne w systemie derywacji słowiańskiej (w druku).
- CHLEBDA Wojciech, 2007, Kiedy swój staje się obcym, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 19, s. 89–98.
- MŁYNEK Ludwik, 1903, W sprawie „Lachów” (Przyczynek), „Lud”, 9, s. 253–263.

- NITSCH Kazimierz, 1945, *Polactwo*, „Język Polski”, 25, s. 60–61 i 119.
- NITSCH Kazimierz, 1948, *Polactwo* po raz ostatni, „Język Polski”, 28, s. 123–124.
- TYRPA Anna, 2014, Chłopi polscy o Kościołach chrześcijańskich, w: Leszek Bednarczuk, Halina Chodurska, Anna Mażulis-Frydel, red., *Polono-slavica in honorem Maria Wojtyła-Świerzowska*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków, s. 335–346.
- WALKUSZ Jan, 1997, *Piastun słowa. Ks. Bernard Sychta 1907–1982*, Oficyna Czac, Gdańsk.

Anna Tyrpa

POLSKA I POLACY W ZWIERCIADLE GWAROWYM

Streszczenie

Artykuł przedstawia rozumienie wyrazów *Polska, Polak, Polka, (język) polski* w dialektach. Cytaty gwarowe z XIX i XX wieku pokazują, że nie wszyscy mieszkańcy naszego kraju nazywali sami siebie *Polakami*. Również nie wszystkie regiony były określane jako części Polski. Jeśli chodzi o język, to wiele wypowiedzi wskazuje na przeciwstawianie własnej gwary językowi polskiemu, rozumianemu jako literacki. Zebrano też gwarowe świadectwa prześladowania ludzi posługujących się polszczyzną, zwłaszcza na terenach podległych władzy niemieckiej w okresie międzywojennym. W artykule pokazano również synonimy etnonimu *Polak*, np. *Polach, Polon, Polus, Polaczek, Polaczysko* i warianty nazwy *Polska*, np. *Polsko, Polszcza*. Najwięcej zaświadczeń rodziny słowotwórczej wyrazów *Polska, Polak, polski* pochodzi z terenów pogranicznych, których przynależność do państwa polskiego była (jest) zmienna.

POLAND AND THE POLES REFLECTED IN LOCAL DIALECTS

Summary

The goal of this article is to present the understanding of the words: *Polska, Polak, Polka, (język) polski* in dialects. Local dialect quotes from the XIX and XX centuries show that not all of the inhabitants of our country called themselves *Polacy* (Poles). Also, not all regions were identified as parts of Poland. Concerning language itself, many utterances indicate a contradistinction of the speaker's own dialect and the Polish language, understood as the literary variant. Local dialect proof of the persecution of Polish speakers has also been gathered, especially from areas under German rule in the interwar period. The article also presents synonyms of the ethnonym *Polak* (Pole), e.g. *Polach, Polon, Polus, Polaczek, Polaczysko* and variants of the name *Polska* (Poland), e.g. *Polsko, Polszcza*. Most examples of the word-formation family of the words *Polska, Polak, polski* were found in the border areas, whose presence within the borders of the Polish state was (is) changing.